

О.О. Гуторова, канд. екон. наук, доцент

Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва

НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО МЕХАНІЗМУ ЕФЕКТИВНОГО ВИРОБНИЦТВА ЗЕРНА У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

У статті розглянуті особливості формування та розвитку господарського механізму підвищення ефективності виробництва зерна у сільськогосподарських підприємствах в умовах ринкової економіки, виділені найбільш дієві шляхи підвищення економічної ефективності виробництва й реалізації зерна. Проаналізовано сучасний стан зернового господарства та досліджено рівень ресурсозабезпеченості сільськогосподарських підприємств досліджуваного регіону.

Визначено основні напрями удосконалення господарського механізму економічно ефективної діяльності підприємств-виробників зерна. Запропоновано концептуальні підходи щодо підвищення ефективності функціонування сільськогосподарських підприємств шляхом підвищення концентрації та інтенсифікації виробництва, обґрунтовано доцільність здійснення короткострокового прогнозу ціни реалізації зерна по регіону на основі дискримінантної моделі.

Ключові слова: господарський механізм, зерно, ефективність виробництва, ціновий моніторинг, спеціалізація, концентрація, інтенсифікація.

Постановка проблеми. Зернове господарство – найважливіша галузь сільськогосподарського виробництва. Висока поживність зерна, транспортабельність і можливість тривалого зберігання вигідно відрізняють його від іншої сільськогосподарської продукції. Понад 40% виробництва продукції АПВ так чи інакше пов'язано із зерном. Зернове господарство є важливим і визначальним інструментом міжгалузевих пропорцій як в агропромисловому комплексі, так і в національній економіці. Для товаровиробників зерно є основним джерелом доходів, що дозволяє вести ефективне виробництво. Перехід до ринкових відносин, реорганізація сільськогосподарських підприємств, передача землі в приватну власність створюють об'єктивні передумови для зміни організаційної структури зернових господарств, внутрішньогосподарського економічного механізму. Тому удосконалення

господарського механізму, спрямованого на підвищення ефективності виробництва зерна у сільськогосподарських підприємствах є актуальним завданням на сучасному етапі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблем підвищення ефективності виробництва зерна, спеціалізації, кооперації та інтеграції в АПВ, раціонального використання основних видів ресурсів присвячені праці багатьох учених, зокрема: В.Р. Боева, В.А. Добриніна, С.Г. Колеснева, О.Ф. Лопатіної, К.П. Оболенського, О.В. Олійника, С.С. Сергеева та багатьох ін.

Вагомий внесок у розробку теоретичних і методичних проблем господарського механізму функціонування сільськогосподарського виробництва зробили такі вчені: Л.І. Абалкін, В.Я. Амбросов, В.Г. Андрійчук, В.Я. Месель-Веселяк, П.Т. Саблук, В.Й. Шиян та ін.

Проблемам агротехнічного, технологічного, організаційно-економічного вдосконалення і подальшого розвитку галузі зерновиробництва приділена значна увага у наукових працях В.І. Бойко [1], В.К. Здоровик [2], О.О. Красноруцького [3], Н.В. Калінчика, І.М. Алексеєнко [4], К.А. Лебедев [5], О.В. Ульяновка, І.В. Казакової [6] та ін. У той же час вплив господарського механізму на підвищення ефективності виробництва зерна є важливим і надзвичайно актуальним питанням. Тому господарський механізм ефективного виробництва зерна потребує подальшого поглибленого дослідження в частині обґрунтування напрямів його вдосконалення, у контексті підвищення ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств і результативності функціонування зерновиробництва в цілому.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є наукове обґрунтування і розробка практичних рекомендацій щодо вдосконалення господарського механізму, спрямованих на забезпечення ефективного виробництва зерна в сільськогосподарських підприємствах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження категорії «господарський механізм» дало змогу визначити, що це поєднання ринкового та державного регулювання економіки, яке включає в себе ринкові, економічні, організаційні, правові методи впливу на виробництво для забезпечення його ефективного розвитку.

Господарський механізм зерновиробництва характеризується певним соціально-економічним розмаїттям, йому властиві такі риси: націленість на задоволення потреб суспільства у зерні; досягнення високого рівня народногосподарського, внутрішньогосподарського стратегічного і поточного управління; поєднання державного регулювання ефективного виробництва зерна з комерційною діяльністю підприємств різних форм

власності; забезпечення в цілому вискоефективного розвитку. Господарський механізм підвищення ефективності виробництва зерна реалізує такі цілі: створення системи ефективного регулювання ресурсного забезпечення сільськогосподарських підприємств-зерновиробників; розробка інструментарію державного регулювання ринку зерна і формування продовольчих фондів; забезпечення рівноправних відносин між галузями виробництва, зберігання і переробки; координація кредитної, інвестиційної, страхової діяльності в рамках зернового підкомплексу і аграрного сектора в цілому; забезпечення захисту від свавілля монополій і підприємств-монополістів; створення системи правового і нормативного забезпечення функціонування галузі зерновиробництва. Результативність функціонування господарського механізму зерновиробництва залежить від державного управління. Для цього нами запропоновано алгоритм управління сільськогосподарськими підприємствами зернопродуктового підкомплексу, в основі якого головним є визначення функцій управління, реалізація яких і визначає функціонування й розвиток зерновиробництва.

Узагальнення шляхів підвищення економічної ефективності виробництва зерна дає змогу розглядати економічну ефективність зерновиробництва як поєднання техніко-технологічної, організаційно-економічної й соціально-економічної ефективності. На нашу думку, підвищення ефективності виробництва має базуватися на економії засобів виробництва і праці, комплексній механізації та інтенсифікації, на основі постійного вдосконалення господарського механізму сільськогосподарських підприємств як основних виробників зерна.

Дослідження теоретичних аспектів розвитку виробництва зерна дало змогу відзначити, що наявна інфраструктура зернового ринку не забезпечує повною мірою рух від виробника до споживача без участі посередницьких структур, що призводить до втрат як на підприємницькому, так і на рівні держави. Необхідна оптимізація таких інфраструктурних складових, як: біржі, агроторгові доми, страхові компанії, аудиторські й консалтингові служби, дорадчі організації.

Виробництво зерна в Україні становить 1,2 – 2,5 % від світового виробництва. В Україні у 2014 р. валовий збір зернових культур становив 63859,3 тис. тон, що на 2,5 % більше від досягнутого у 2013 р., на 67,7 % більше, ніж у 2005 р. на 25,0 % ніж у 1990 р. Зібрана площа зернових культур в Україні в 2014 р. становила 14627,3 тис. га, що на 0,7 % більше порівняно з 1990 р., на 16,2 % – порівняно з 2000 р. та менше на 4,6 % ніж у 2013 р. Аналіз структури посівів зернових культур свідчить, що за 1990 – 2014 рр. питома вага пшениці озимої та ячменю ярого майже не змінювалася, а кукурудзи на зерно збільшилася з 8,4 % (1223,1 тис. га) у

1990 р. до 31,6 % (4626,9 тис. га) у 2014 р.

Харківська область займає чільне місце серед інших регіонів – виробників зерна в Україні. Питома вага валових зборів коливається в межах 3,2 (2010 р.)– 7,0 (2014 р.) % від валового виробництва по країні. Установлено, що в сільськогосподарських підприємствах Харківської області, як і країни в цілому, у виробництві зерна провідне місце посідають озима пшениця, ярий ячмінь і кукурудза.

Зернове господарство Харківської області характеризується коливаннями посівних площ, урожайності, а отже, і валових зборів, що позначається на економічних показниках ефективності виробництва зерна (табл. 1).

Незважаючи на досить високі валові збори зернових культур, ефективність галузі зерновиробництва має тенденцію до зниження, в першу чергу, за рахунок непропорційності у зростанні собівартості й ціни реалізації зерна. Так, за 2000 – 2014 рр. повна собівартість 1 ц зерна зросла більш ніж у 4,5 раза, а ціна реалізації – у 3,2 раза. Спостерігається чітка тенденція до зростання величини собівартості над ціною реалізації.

Показники розвитку зернового господарства в сільськогосподарських підприємствах Харківської області

Показник	Рік							2013 р. у % до	
	1990	1995	2000	2005	2010	2012	2013	1990 р.	2012 р.
Зібрана площа, тис. га	778,5	718,2	618,4	652,4	505,5	700,6	774,5	99,5	110,6
Урожайність, ц/га	37,9	18,0	17,0	30,4	19,3	28,5	39,9	105,3	140,0
Валовий збір зерна, тис. ц	29545	12953	10497	19823	9781	19999	30935	104,7	154,7
Рівень рентабельності (збитковості), %	308,5	54,0	72,3	7,9	- 4,1	9,4	- 1,2	x	x

*Джерело: розрахунки автора за даними статистичного щорічника «Сільське господарство Харківської області за 2013 р.».

На території Харківської області виділяють чотири агрокліматичні підзони: I – північна агрокліматична (Лісостеп), до якої належать

Богодухівський, Валківський, Вовчанський, Дергачівський, Золочівський, Коломацький, Краснокутський, Великобурлуцький та Харківський; II – центральна агрокліматична підзона (Степ) – Зачепилівський, Зміївський, Нововодолазький, Кеги-чівський, Первомайський, Печенізький, Чугуївський, Шевченківський райони; III – південна агрокліматична підзона (Степ) – Балаклійський, Барвінківський, Близнюківський, Борівський, Ізюмський, Лозівський, Сахновщинський райони; IV – східна агрокліматична підзона (Степ) – Дворічанський і Куп’янський райони. Виконані розрахунки свідчать про те, що сільськогосподарські підприємства I та II агрокліматичних підзон мають вищий рівень спеціалізації з виробництва зерна серед інших підзон області, вищі показники ефективності виробництва зерна (ціна реалізації, рівень рентабельності, величина прибутку на 1 га).

Групування сільськогосподарських підприємств за площею зернових культур показало, що сільськогосподарські підприємства з площею посівів 2000 – 2999 та понад 5000 га забезпечують найвищу прибутковість зернової галузі. Зі збільшенням посівної площі підвищується урожайність зерна і знижується собівартість виробництва. Економічно ефективна робота зернової галузі на менших площах можлива, проте вона висуває підвищені організаційно-економічні і технологічні вимоги до товаровиробників зерна.

Ефективне сільськогосподарське виробництво можливе лише за достатнього рівня забезпечення ресурсним потенціалом. Аналіз забезпеченості сільськогосподарських підприємств Харківської області основними видами ресурсів виявив чітку тенденцію до зменшення чисельності працівників у 3,5 раза; основних виробничих фондів – на 0,34 тис. грн/га; енергетичних потужностей на 1000 га ріллі зменшилося на 109 к. с.

Застосований методичний підхід до оцінки забезпеченості й використання ресурсного потенціалу передбачає використання часткових та інтегральних показників забезпеченості ресурсами, охоплює такі складові, як чисельність працівників, сільськогосподарські угіддя, енергетичні потужності і дозволяє оцінити результативність сільськогосподарських підприємств. Найбільш ефективно використовують наявні ресурси сільськогосподарські підприємства-зерновиробники Близнюківського, Дворічанського, Золочівського районів. Найнижчі результати ефективності використання ресурсів мали зерновиробники Сахновщинського, Великобурлуцького і Дергачівського районів. Виявлена

чітка тенденція – найбільш раціонально використовують ресурси ті господарства, які краще ними забезпечені.

Дослідження каналів реалізації зерна у Харківській області показало, що сільськогосподарські підприємства найбільше співпрацюють із зерно-трейдерми, які у структурі каналів реалізації зазначені як «інші канали». Займаючи лівову частку первинного ринку (90 – 95 % від виробленого зерна), зернотрейдери, які є більш монополізованими, ніж сільськогосподарські товаровиробники, мають основний вплив на формування реалізаційних цін на зерно. Крім того, для галузі зерновиробництва характерна сезонність виробництва, що впливає на виробничі й економічні показники, в тому числі й через формування цінового механізму.

Головними внутрішньогосподарськими чинниками підвищення ціни продажу є якість, терміни та умови зберігання зерна. І саме державне регулювання системи ціноутворення на зерно, інвестиції у створення складського господарства, елеваторних потужностей дадуть змогу вирішити проблему поліпшення якості (через сушіння, сортування, зберігання), підвищення виробничих показників галузі та дозволить конкурувати українському зерну на зовнішніх ринках.

Ситуація, що склалася на продовольчому ринку в цілому, потребує активного втручання держави в процес саморегулювання ринку. З метою формування цінової політики і механізму цінового регулювання доцільно організувати регулярний обмін ціновою інформацією шляхом створення системи цінового моніторингу і поширення інформації про рівень цін, попиту та пропозиції зерна, де буде забезпечено нормативно-правове регулювання ціноутворення в АПВ та фінансову підтримку аграрного ринку, широко використовуватиметься біржова торгівля як основний індикатор цін.

Джерелами інформації здебільшого є аналітичні центри, які функціонують при великих корпоративних структурах і як правило є закритими для більшості товаровиробників. Вважаємо правомірним, що інформація повинна розповсюджуватися від імені держави, бути своєчасною, об'єктивною, доступною та правдивою. Подальше вдосконалення інформаційного забезпечення ринку зерна потребує створення нових інформаційно-аналітичних центрів при продовольчих корпораціях, агрохолдингах, біржах, зерно-переробних структурах, а також розширення необхідної інформації.

Проведений спектральний аналіз зміни обсягів та ціни реалізації зернових культур у сільськогосподарських підприємствах України у

розрізі місяців дозволив встановити, що кожен регіон має свої мікроцикли та цикли. Відбуваються істотні коливання цих показників. Ринок зерна в Україні має чіткий поділ у часі на два періоди: перший з них триває з липня по січень і характеризується значною пропозицією продукції та низькими цінами на неї, другий починається із січня і завершується червнем. У цей період, як правило, пропозиція зерна зменшується, а ціна на нього зростає.

На ефективність виробництва зерна має значний вплив рівень інтенсифікації виробництва. Проведені дослідження на прикладі сільськогосподарських підприємств Харківської області показали наявність доволі чіткої залежності між цим фактором та урожайністю, рівнем виробничої собівартості, розміром посівних площ та рентабельністю. Останній показник за тенденцією відрізняється від попередніх, а саме має місце зниження рівня рентабельності виробництва зі зростанням величини витрат.

Прогнозування ціни на зернові культури в Україні можливо здійснювати за методом авторегресійної функції (ARIMA). При цьому на першому етапі доцільно використовувати прийом з видаленням тренда і з подальшим його додаванням. Пропонований нами підхід до прогнозування фактичних даних за минулими подіями дозволяє з високою вірогідністю планувати ціни на пшеницю й інші зернові культури і дає змогу виробникам більш чітко прогнозувати ефективність понесених витрат.

Одним з показників, що характеризує ефективність виробництва зерна, є прибуток, величина якого залежить від витрат, що були понесені для його досягнення. Для виявлення такої залежності нами були проведені розрахунки щодо величини розміру прибутку на 1 га посівної площі озимої пшениці (y), залежно від рівня урожайності (x_1); основних статей таких витрат, як: витрати на насіння (x_2), мінеральні добрива (x_3), нафтопродукти (x_4), оплату праці (x_5), амортизацію (x_6); собівартості 1 ц (x_7); посівної площі (x_8); питомої ваги виручки від реалізації озимої пшениці у структурі товарної продукції рослинництва (x_9) з використанням дискримінантного аналізу. Побудовані дискримінаційні прогнозні моделі оцінки ефективності виробництва озимої пшениці дають змогу здійснити реальну оцінку і спрогнозувати найбільшу величину прибутку з розрахунку на 1 га посівної площі озимої пшениці і зернових культур у цілому.

Висновки. Враховуючи різноманітні форми прояву дефініції «господарський механізм зерновиробництва», дане поняття пропонуємо трактувати як комплекс організаційно-економічних відносин, націлений на

задоволення потреб суспільства у зерні, на досягнення високого рівня народногосподарського і внутрішньогосподарського стратегічного і поточного управління, поєднання державного регулювання економіки з комерційною діяльністю окремих підприємств різних форм власності. Його фундаментом виступає економічний механізм із системою прогнозування й планування, ресурсозабезпечення, ціноутворення, фінансово-кредитних, податкових відносин тощо. На основі досліджень і проведеного узагальнення вважаємо, що під економічною ефективністю зерновиробництва слід розглядати відношення досягнутого сумарного ефекту до сукупного потенціалу, який використовують підприємства-зерноиробники, елеватори, борошномельна, круп'яна системи підприємств та вся інфраструктура, що забезпечує матеріально-технічне, транспортне обслуговування, а також організації, що надають науково-технічну допомогу.

Для поліпшення державного регулювання ціноутворення на ринку зерна запропоноване вдосконалення системи цінового моніторингу, що поєднує державний, обласний та регіональний рівні управління і передбачає проведення експрес-оцінки кон'юнктури ринку зерна на кожному з рівнів. Створення такої системи цінового моніторингу дасть змогу сільськогосподарським підприємствам-зерновиробникам у будь-який час мати вільний і постійний доступ до інформації про ціну на зерно, продукти зернопереробки, транспортування, зберігання зерна, основні види ресурсів, що використовуються у виробничому процесі тощо. Доступ до цієї інформації дасть змогу керівництву підприємств планувати діяльність, визначати стратегію розвитку, об'єктивно і своєчасно вирішувати виробничі завдання.

При визначенні стратегії розвитку сільськогосподарських підприємств-зерновиробників вважаємо за доцільне використання методу дискримінантних моделей, який дозволить оцінювати величину прибутку на 1 га посівної площі залежно від ряду факторів економічної ефективності та інтенсивності. Апробація дискримінантних моделей на окремих сільськогосподарських підприємствах дозволила оцінити рівень ефективності використання задіяних під час виробництва зерна ресурсів та спрогнозувати найвищі величини прибутку з розрахунку на гектар посівної площі.

Бібліографічний список: 1. Економіка виробництва зерна (з основами організації і технології виробництва) : монографія / [Бойко В.І., Лебідь Є.М., Рібка В.С. та ін.] ; за ред. В.І. Бойка. – К.: ННЦІАЕ, 2008. –

400 с. 2. Здоровик В.К. Формування господарського механізму регулювання аграрних відносин / В.К. Здоровик // Економіка АПК. – 2005. – № 2. – С. 42-46. 3. Красноручький О.О. Особливості мобілізації резервів підвищення ефективності виробництва озимої пшениці в сільськогосподарських підприємствах / О.О. Красноручький // Вісник ХНАУ. Економічні науки. – № 9. – 2012. – С. 52-61. 4. Калинчик Н.В. Направлення стабільного розвитку зернового господарства України: монографія / Н.В. Калинчик, И.Н. Алексеенко. – К.: ННЦІАЭ, 2012. – 250 с. 5. Лебедев К.А. Организационно-экономический механизм развития зернопродуктового подкомплекса: теория, методология, практика: монографія / К.А. Лебедев. – К. : ННЦ ИАЭ, 2009. – 272 с. 6. Ульяновченко О.В. Ресурсоощадні технології вирощування зернових культур: оцінка й ефективність : монографія / О.В. Ульяновченко, І.В. Казакова. – Х.: Смугаста типографія, 2015. – 288 с.

Гуторова Е.А. Направлення совершенствования хозяйственного механизма эффективного производства зерна в сельскохозяйственных предприятиях. В статье рассмотрены теоретико-методические вопросы хозяйственного механизма эффективного производства зерна, в частности, проанализированы научные подходы к сущности хозяйственного механизма, предложено авторское видение трактовки хозяйственного механизма зернопродуктового подкомплекса, эффективности зернопроизводства. Обобщена система показателей эффективности производства зерна.

Исследована экономическая сущность хозяйственного механизма, представлены его особенности в зерновом хозяйстве. Показано, что хозяйственный механизм зерновой отрасли является разновидностью хозяйственного механизма агропроизводства, имея в основе свои особенности. Его фундаментом выступает экономический механизм с системой прогнозирования и планирования, ресурсообеспеченности, ценообразования, налогово-финансовых и кредитных отношений.

Раскрыта суть эффективности производства как экономической категории, которая отражает действие объективных экономических законов и проявляется в результативности зернопроизводства. Эффективность отображает конечный полезный эффект от применения средств производства, совокупных вложений. Основой повышения экономической эффективности производства зерна является увеличение производства продукции при наименьших затратах средств и труда на основе рационального использования ресурсов.

Установлено, что одним из методов влияния на уровень цен является совершенствование государственного регулирования и поддержка зерно-производства, с этой целью предложено внедрение государственной системы ценового мониторинга, разработаны структурно-логические схемы информационного обеспечения и государственного регулирования зернового рынка.

Ключевые слова: хозяйственный механизм, зерно, эффективность производства, ценовой мониторинг, специализация, концентрация, интенсификация.

Gutorova E.A. The directions of improvement of the economic mechanism of effective grain production in the agricultural enterprises.

The paper deals with the theoretical and methodological issues of the economic mechanism of effective grain production, in particular, the scientific approaches to the essence of the economic mechanism was analyzed, the author's vision of the interpretation of the economic mechanism of grain-product sub-complex, as well as the efficiency of grain production were proposed. The system of indicators of efficiency of grain production was generalized.

The economic essence of the economic mechanism was studied, its features in the grain sector were presented. It is shown that the economic mechanism of the grain industry is a kind of economic mechanism of agricultural production, with the basis of their own characteristics. An economic mechanism acts as its foundation with the system of forecasting and planning, resource supply, pricing, tax, financial and credit relations.

The essence of production efficiency as an economic category was articulated, which reflects the effect of objective economic laws and is manifested in the performance of grain production. Efficiency indicates the end of the useful effect of the application of the means of production, total investments. The basis for the raising of the economic efficiency of grain production is to increase production at the lowest cost of funds and labor based on the rational use of resources.

It was established that one of the methods of influence on the price level is the improvement of state regulation and support of grain-production. On this basis, the introduction of the state system of price monitoring was suggested; the structural-logical schematic models of information provision and state regulation of the grain market was developed.

Key words: economic mechanism, grain, production efficiency, price monitoring, specialization, concentration, intensification.